

Dahl Nielsen, S. (2022). Forhandlede fællesskaber i samtidens kulturelt sammensatte samfund: Sandi Hilals *Al Madhafah/The Living Room*. I M. Fieldseth, H.H. Stien & J. Veiteberg (red.), *Kunstskaite felles-skap* (s. 341–366). Fagbokforlaget.
DOI: <https://doi.org/10.55669/oa130511>

Forhandlede fællesskaber i samtidens kulturelt sammensatte samfund: Sandi Hilals *Al Madhafah/The Living Room*

Av Sabine Dahl Nielsen

En lille gruppe folk har sat sig til rette i en rundkreds på gulvet. Stemningen er afslappet og humoristisk, og de fysiske rammer fremstår indbydende, blandt andet i kraft af de buende skillevægge, der skaber et afgrænset og intimt mødested, et blødt, guldfarvet tæppe placeret i rummets midte, en række ornamenterede siddepuder lagt ud langs dets periferi og en lille bakke placeret i dets midte med skinnende sølvkander, sukkerskåle og tilhørende små krus. De fremmødte – som blandt andet kommer fra Serbien, Brasilien, Sverige, Spanien, Frankrig, Tyskland, Canada og Syrien – drikker te, griner, gestikulerer ivrigt og diskuterer erfaringer *med* og holdninger *til* diverse problemstillinger vedrørende migration, grænsekontrol, statsborgerskab og kulturelle tilhørsforhold. «Can we go beyond the organization of society as guest and host, and if not, who has the right to be the host?» spørges der, «Because it seems that there is an entitlement as to who can be the host and who *should* be the guest».

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NoDerivatives 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

↗ *Al Madhafah/The Living Room* på ArkDes i Stockholm, 2018. © Sandi Hilal, DAAR.
Foto: Sandi Hilal.

Scenen udspiller sig på ArkDes, center for arkitektur og design, i Stockholm, hvor den svensk-palæstinensiske arkitekt Sandi Hilals projekt *Al Madhafah/The Living Room* præsenteres på særudstillingen *Public Luxury* (2018). *Al Madhafah/The Living Room* er karakteristisk for en type af deltagerbaserede og socialt engagerede projekter, der vinder udbredelse for tiden. På samtidens billedkunstscenen kan man således spore en tydelig tendens til at fokusere på projekter, der bidrager til skabelsen af nye sociale fællesskaber. Det gælder inden for både kunstneriske, arkitektoniske og kuratoriske praksisser, hvor idéer om sociale fællesskaber ofte fungerer som afsæt, når man taler om udviklingen af modeller for kollektiv handling i aktuelle diskussioner om såkaldt *artivism*, deltagelse, kollektiv vidensproduktion og solidariske alliancedannelser. I disse diskurser omtales skabelsen af sociale fællesskaber som et potentiale til demokratisering, selvbestemmelse, kritik af magtforhold og mobilisering af kollektive erfarings- og

handlingsrum.¹ Fokuset på sociale fællesskaber som et udgangspunkt for kunstproduktion er kendetegnende for en i dag toneangivende position, der betoner, at gensidig social afhængighed er såvel et grundvilkår som et udgangspunkt for kritisk kunstnerisk handling.² I denne artikel vil jeg tage afsæt i sådanne rammesætninger af det sociale. Samtidig vil jeg zoomer ind og fokusere mere specifikt på et fænomen, migration, der ofte bliver italesat som en særlig udfordring i forhold til dannelsen af sociale fællesskaber i samtidens stadig mere kulturelt sammensatte storbyfund. At migration bliver opfattet som en udfordring i forhold til skabelsen af sociale fællesskaber, skyldes ikke mindst den udbredte tendens til at operere med opfattelsen af 'os' og 'dem', vi-gruppen og dens antagne modsætning, migranterne. Herved kommer migration til at fremstå som en splittende faktor, der på grund af sociale, kulturelle, etniske og religiøse forskelligheder menes at fragmentere samfundet og vanskeliggøre etableringen af socialt forpligtende og sammenhængsskabende fællesskaber.

Spørgsmålet er, hvordan kunstprojekter, på politisk engageret og produktiv vis, kan være med til at diskutere, problematisere og nuancere præmisserne for fællesskabsdannelser. Mere specifikt vil mit hovedspørgsmål lyde, hvordan kunstprojekter kan etablere sociale kontaktzoner, der bidrager til de igangværende forhandlinger af samtidens kulturelt sammensatte bysamfund, og som igangsætter fremadrettede, kritisk-konstruktive diskussioner om nye tilhørsforhold og nye fortællinger om sociale identitetsdannelser. Det er

-
- 1 Som eksempler kan nævnes *The Autonomy Project* på Van Abbemuseum (2011), Bergen Assembly, hvor kunstnerkollektivet Freethought kuraterede udstillingsdelen *Infrastructure* (2016), The Oslo Architecture Triennale, *After Belonging: The Objects, Spaces, and Territories of the Ways We Stay in Transit* (2016), 4. Berliner Herbstsalon på Maxim Gorki Theater (2019) samt det fortløbende partcipatoriske projekt *Colonial Neighbours* på SAVVY Contemporary i Berlin.
 - 2 Her kan man eksempelvis fremhæve en række igangværende projekter såsom *Cascos Composing the Commons*, *The Serpentine's Edgware Road Project*, *The Showrooms Communal Knowledge* samt *The Silent University*, der p.t. opererer med platforme i Stockholm, Hamborg og Ruhr-distriktet.

denne problemstilling, som jeg vil undersøge med afsæt i Hilals kollektive og kollaborative projekt *Al Madhafah/The Living Room*, der – med blik for de skævvredne magtforhold og virksomme eksklusionsmekanismer, der ofte præger vores samværsformer – stiller skarpt på, hvordan sociale fællesskaber kan etableres på alternative måder.

Eftersom *Al Madhafah/The Living Room* befinder sig i krydsfeltet mellem kunst, arkitektur og aktivisme, vil jeg i artiklen inddrage teoridannelser, som er hentet fra en bred vifte af fagdiscipliner. Eksempelvis trækker jeg på kunst- og kulturteoretikere som Gerald Raunig og Beatrice von Bismarck, der bidrager med kritiske refleksioner over kunstens muligheder for at danne gæstfri, selvorganiserende og lighedsorienterede fællesskaber, samt på den postkoloniale litteraturteoretiker Mary Louise Pratt, hvis begreb om kontaktzoner bruges til at belyse de sociale forhandlingsfelter, som projektet etablerer, og som skaber muligheder for, at forskellige kulturer kan mødes og brydes. Desuden inddrager jeg socialforskeren Naika Foroutan, hvis overvejelser over nutidens postmigrantiske forhandlingsamfund benyttes til at sætte fokus på de antagonismer og ambivalenser, som præger fællesskabsdannelser i nutidens kulturelt pluraliserede samfund. Empirisk er artiklen funderet på deltagerobservationer og ustrukturerede interviews såvel som på katalogartikler, online tilgængelige lyd- og videoptagelser, overværede konferenceoplæg om projektet samt tekst- og billedmateriale præsenteret på projektets officielle hjemmeside samt på Facebooksiden *Al-Madafah – The Living Room in Boden*. Idéen hermed har været, at en flerhed af perspektiver, der omfatter både arkitekturkollektivet DAAR som initiativtagende aktør, ansatte ved de finansierende og faciliterende kulturinstitutioner, lokale værter og deltagende gæster og/eller beskuere.

Fællesskabsdannelser i kulturelt sammensatte samfund

Som Stephen Castles og Mark J. Miller konstaterede tilbage i 1993, lever vi i dét, som de betegner «the age of migration».³ Denne udviklingstendens er kun blevet intensiveret og radikaliseret i de seneste årtier, i kraft af at arbejdsrelateret migration og tvungen migration såvel som flygtningestrømme, der finder sted som en konsekvens af krig, hungersnød og klimarelaterede kriser, er taget til i styrke og omfang. Den såkaldte *flygtningekrise*, som den blev kaldt i 2015, da krigen i Syrien eskalerede og sendte mange millioner på flugt, tydeliggjorde, både i og uden for Norden, at globale bevægelser af mennesker nu fandt sted i en hidtil ukendt skala. Man kan således lokalisere en stigende tendens til migration,⁴ samtidig med at Europa i de senere årtier har oplevet en af de største flygtningetilstrømninger i kontinentets nyere historie.⁵ Set i dette lys er det ikke overraskende, at migration i dag fortsat fremstår som en helt central problemstilling; en problemstilling, der i høj grad også præger nutidens offentlige debatter i de nordiske lande med deres mere og mere etnisk og nationalt blandede befolkninger.

De seneste årtiers tiltagende migration har ført til, at forestillingen om nationalstaten som en privilegeret, klart afgrænset og kulturelt sammenhængende størrelse er blevet problematiseret i kulturvidenskabelige analysesammenhænge. Historiske forestillinger om nationale enheder og fast definerede grænsedragninger bliver udfordret, kritisk diskuteret og gentænkt med afsæt i idéer om transnationale forbindelser og udvekslinger på tværs af folk og kulturer. Som kulturteoretikerne Anne Ring Petersen og Moritz Schramm ganske præcist har pointeret,

3 Castles & Miller 1993: 1.

4 For opdaterede data herom, se: <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates19.asp> (senest tilgået 16.05.2022).

5 For opdateret information herom, se: <https://www.unrefugees.org/refugee-facts/statistics> (senest tilgået 16.05.2022). Ifølge UNHCR's her listede statistikker var der ved udgangen af 2019 på globalt plan 79,5 millioner mennesker på flugt.

defineres historiske enheder og grænser såvel som forestillinger om kulturelle forskelle og «andethed» således ikke i en tilstand af isolation, men derimod gennem sociale relationer og interaktioner:

Historical units, borders, and boundaries cannot be taken as givens but must be subject to investigation and rethought with a view to connectivity and exchange between people and cultures. In fact, notions of «difference» and «otherness» are produced through interactions and relations between people, not in isolation – although the common notions of distinct «national identities», «parallel communities», and «ethnic minorities» might suggest otherwise.⁶

Pointen er her, at migration ikke bør betragtes som en exceptionel tilstand, der primært kan observeres ved nationale grænseovergange eller i såkaldte parallelsamfund, ghettoområder og etniske minoritetsmiljøer. Migration fremstår derimod som en integreret del af nutidens samfund, der påvirker samtlige dele af samfundet og skaber forandringer i størsteparten af de europæiske lande, inklusive de nordiske.

I de senere år har særligt forestillingen om *det postmigrantiske samfund* bidraget til forståelsen af migration som et fænomen, der som før nævnt vedrører alle dele af samfundet, og som derfor heller ikke lader sig afgrænse til minoritetskulturer. Begrebet om det postmigrantiske er primært udviklet i en tysk kontekst. Teaterinstruktøren Shermin Langhoff krediteres ofte for at have været blandt de første til at benytte begrebet til at beskrive sin kunstneriske praksis, der fokuserer på migration som en normal- snarere end en undtagelsestilstand.⁷ Sidenhen er det blevet benyttet af andre kunstnere, aktivister og intellektuelle såvel som af kultur- og samfundsforskere inden for en bred vifte af fagdiscipliner.⁸ I denne sammenhæng er det vigtigt at bemærke, at

6 Petersen & Schramm 2017: 1.

7 Sharifi 2011, Sharifi 2020.

8 Schramm, Moslund & Petersen 2019.

præfikset 'post' i begrebet postmigration ikke henviser til, at migrationsprocesserne er afsluttet. Som socialforskeren Naika Foroutan pointerer, refererer det derimod til, at fokus i særlig grad rettes mod migrationsprocessernes virkningseffekter, det vil sige på de forandringer, som de på forskellig vis afstedkommer i de modtagende lande.⁹

Som kulturanalytisk perspektiv tilbyder begrebet om det postmigrantiske en mulighed for at nuancere og komplicere optikken på fællesskabsdannelse i samtidens kulturelt sammensatte samfund, idet det bryder med traditionelle nationalstatslige kategoriseringer af borgere som henholdsvis 'oprindelige indbyggere', 'immigranter' og efterkommere med 'migrationsbaggrund'.¹⁰ Eksponenter for en postmigrantisk optik søger således at yde modstand mod de kategoriseringer, marginaliseringer og tiltagende samfundsmæssige polariseringer, som kan have tendens til at vanskeliggøre dannelsen af nye fællesskaber. Frem for at fastholde forestillingen om en fast defineret og forudbestemt opdeling mellem oprindelige 'vi'-grupper og 'de'-grupper betoner de med andre ord, at nutidens migrationsprægede samfund er præget af en pluralitet af baggrunde, tilhørsforhold og identitetsdannelse.

Til trods for at begrebet om det postmigrantiske bidrager til at problematisere forestillingen om en dikotomisk modsætning mellem 'os' og 'dem', er det imidlertid en vigtig pointe – ikke mindst når man som her undersøger præmisserne for fællesskabsdannelse i samfund præget af kulturel diversitet – at begrebet ikke henviser til en friktionsfri tilstand. Begrebet om det postmigrantiske er netop ikke funderet på et statisk kulturbegreb, der tilskriver mennesker bestemte og på forhånd definerede egenskaber på baggrund af deres herkomst og etnicitet, men derimod på et anderledes dynamisk kulturbegreb. Samtidig introducerer det et konflikt-sensitivt perspektiv på fællesskabsdannelse. Begrebet om det postmigrantiske opererer således ikke med en utopisk forestilling om harmonisk sameksistens. I stedet betoner

9 Foroutan 2016: 248.

10 Yildiz 2010, Foroutan 2015, Römhild 2015, Petersen & Schramm 2016.

fremtrædende teoretikere inden for dette diskursfelt, at begrebet om postmigration netop fokuserer på de konflikter, forhandlinger, forandringer, identitetsprocesser og magtinfiltrede fællesskabsdannelser, der fortsat finder sted i samtidens migrationsprægede samfund.¹¹

Som Naika Foroutan spidsformulerer det, er postmigrantiske samfund grundlæggende set *forhandlingssamfund*.¹² Herved forstår hun, at samfundene er præget af asymmetriske magtrelationer og virksomme eksklusionsmekanismer, at de rummer forskellige og ofte modstridende interesseforhold, og at disse nødvendigvis må forhandles og genforhandles kollektivt. Her er det en central pointe, at det ifølge Foroutan ikke alene er op til de nyligt indvandrede borgere og efterkommer-generationerne at integrere sig i forhold til en forestillet 'vi'-gruppens nedarvede nationale fællesskabskultur og privilegiestruktur. Samtlige borgere, uanset baggrund, menes derimod per definition og fra start af at være en del af det postmigrantiske fællesskab, og alle må derfor også forhandle deres positioner, normer og selvforståelser i forhold hertil.¹³ Heri ligger der en politisk vision om et potentielt bedre samfund, hvor etablerede hierarkier, fastlåste magtpositioner og historisk nedarvede privilegier kan genforhandles for på den måde at muliggøre dannelsen af mere åbne, ligestillede og heterogene fællesskaber. Det er netop sådanne fællesskaber, Hilal søger at facilitere gennem sin kunstneriske praksis. I det følgende vil jeg derfor nu vende mig mod Hilals projekt *Al Madhafah/The Living Room* med henblik på at analysere og diskutere, hvordan dette projekt på meget konkret vis arbejder med at skabe sociale fællesskaber, der netop ikke opererer med dikotomiske opdelinger af nytilkomne migranter og oprindelige indbyggere, men som derimod søger at ombryde disse for på den måde at kunne etablere anderledes åbne, gæstfrie og solidariske relationer, der går på tværs af etniske, nationale og kulturelle skel.

11 Foroutan 2016, Schramm, Moslund & Petersen 2019.

12 Foroutan 2016: 248.

13 Foroutan 2015: 3.

Retten til at agere vært uanset herkomst

Al Madhafah/The Living Room (2016-) er et projekt skabt af Sandi Hilal fra arkitektkollektivet DAAR i samarbejde med Yasmeen Mahmoud, Ibrahim Muhammad Haj Abdulla og Ayat Al-Turshan.¹⁴ DAAR (Decolonizing Architecture Art Residency) er et kollektiv, der kombinerer teoretiske spekulationer med praktiske interventioner, og hvis praksis er situeret i krydsfeltet mellem politik, arkitektur, kunst og pædagogik. *Al Madhafah/The Living Room* er i den forstand eksemplarisk i forhold til deres praksis. Projektet forholder sig kritisk diskuterende til migrationspolitiske problemstillinger, særligt med fokus på, hvem i nutidens etnisk og nationalt blandede samfund der har ret *til* og mulighed *for* at agere værter. Idéen med projektet er således at lade forskellige typer af borgere agere værter for de sociale møder, deriblandt også flygtninge, migranter og efterkommere af migranter, for på den måde at gøre op med den udbredte forestilling om, at en bestemt gruppe i et land udgør dets oprindelige befolkning, mens andre grupper konsekvent bliver betragtet som nytillkomne fremmede med gæstestatus. *Al Madhafah/The Living Rooms* aktiverede forestillinger om *radikal gæstfrihed* og værtsrollens potentielt magtforskydende og agensskabende potentialer er centrale aspekter ved projektet, som jeg vil vende tilbage til og uddybe senere i artiklen.

At *Al Madhafah/The Living Room* også knytter sig til kunstens felt, skyldes først og fremmest dets institutionelle, finansielle og diskursive rammesætning. Projektet er således blevet realiseret inden for rammerne af etablerede kunstinstitutioner såsom ArkDes og Moderna Museet i Stockholm, det er blevet finansieret af IASPIS,

14 Hilal er født i Bait Sahour i Palæstina og bor og arbejder i dag i Stockholm i Sverige. I 2007 dannede hun, sammen med Alessandro Petti og Eyal Weizman, arkitekturkollektivet DAAR (Decolonizing Architecture Art Residency). Projektet *Al Madhafah/The Living Room* blev oprindeligt skabt inden for denne kollektive ramme, men er siden blevet videreudviklet, formidlet og udstillet af Hilal. I dag krediteres hun derfor ofte som projektets primære ophavskvinde.

Konstnærnsnämndens internationale program for støtte af udveksling blandt udøvere inden for billedkunst, design, kunsthåndværk og arkitektur, og det er blevet præsenteret på blandt andet kunstmuseet LUMA i Arles, Van Abbemuseum i Eindhoven og den onlinebaserede kunstportal e-flux¹⁵, ligesom det i 2019 blev udtaget til den internationalt velrenommerede *The Visible Award*, der uddeles specifikt til kunstprojekter realiseret i sociale sfærer.¹⁶

Konkret består projektets sites af arkitektonisk udformede mødesteder, hvor man som deltager inviteres til at slå sig ned på en række puder placeret i en rundkreds på gulvet. *Al Madhafah/The Living Room* er kendetegnet ved at være et netværksorienteret og geografisk vidtforgrenet projekt, der siden dets initiering er blevet realiseret på en række forskellige lokaliteter: Blandt andet *The house of Yasmine and Ibrahim* og *The Yellow House* i Boden, *ArkDes* og *The living room of Sandi and Alessandro* i Stockholm, *The House of Beit-Al-Saigh* i Ramallah, *Women Centre i Fawwar refugee camp* på Vestbredden, Van Abbemuseum i Eindhoven, Institut suédois i Paris og New York University Campus i Abu Dhabi. De listede projekter – hvoraf jeg i denne kontekst primært vil fokusere på de svensk baserede – rummer tydelige arkitektoniske fællestræk, idet de eksempelvis alle gør brug af den samme cirkulære grundstruktur samt en sammenlignelig skala, der gør det muligt for grupper på 10–20 mennesker at forsamles ad gangen. Desuden inkluderer de alle et udvalg af genkommende genstande associeret med dagligstuenes intimsfære såsom skåle med frugter, dadler og nødder, kaffekander, gulvtæpper og puder med arabisk påtrykte tekster. Som deltagere sidder man tæt placeret i forhold til hinanden, mærker varmen fra den serverede te brede sig i kroppen og strejfer af og til hinandens kroppe, når man på skift rækker ind efter de

15 <https://www.e-flux.com/announcements/212290/inauguration-of-al-madafah-by-sandi-hilal/> (senest tilgået 16.05.2022).

16 <https://www.visibleproject.org/blog/project/al-madhafah-the-living-room/> (senest tilgået 16.05.2022).

snacks, som er stillet frem i rundkredsens midte. Projektets rumlige og sanselige iscenesættelser fremkalder således tydeligvis fornemmelser af nærhed og grænsenedbrydende intimitet.

De forskellige sites adskiller sig dog også fra hinanden. For eksempel besluttede Hilal at nedtage vægge i grundetagen af *The Yellow House* i Boden for på den måde at åbne hjemmets privatsfære op mod offentligheden, hvorimod hun på ArkDes i Stockholm valgte at opføre nye vægge for på den måde at skabe en følelse af privathed i udstillingsstedets offentligt tilgængelige rum.¹⁷ Disse stedsensitive justeringer af arkitekturen fandt sted i overensstemmelse med Hilals retningslinjer for *Al Madafah/The Living Room*: «Find either a private space and make it more public or a public space and make it more private».¹⁸ Også værternes divergerende kulturelle tilhørsforhold har spillet ind på projektsitens kontekstafhængige udformning. Eksempelvis valgte værten Shafiq Kakar, der oprindeligt er født i Afghanistan, men i dag bor i Eindhoven og arbejder som sikkerhedsvagt på Van Abbemuseum, at hans private afghanske tæppe skulle benyttes som et centralt intimitetsskabende element i stuens indretning, ligesom der på dette site serveres afghansk te og afghanske søde sager snarere end arabiske.¹⁹ De forskellige projektsites adskiller sig således fra hinanden, blandt andet som et resultat af DAARs stedspecifikke overvejelser over stuernes placeringer i forskellige arkitektoniske, geografiske og kulturelle kontekster.

17 Hilal & Petti 2018: 372.

18 Hilal & Petti 2018: 362.

19 For information herom, se «Conversation between Sandi Hilal and Charles Esche about the Living room at the Vanabbe museum at Iaspis on September 4, 2019»: <http://www.decolonizing.ps/site/eindhoven/> (senest tilgået 16.05.2022).

Et netværk af platforme

Som projekt fungerer *Al Madhafah/The Living Room* først og fremmest som et provisorisk mødested, hvor skiftende gæster kan tage imod værtens invitation til at slå sig ned og socialisere, deltage i diverse programsatte talks, workshops og debatter, engagere sig i selvorganiserede lærings- og aktivitetsprogrammer og dele de i midten arrangerede mad- og drikkevarer. Det første site, der blev etableret, var i Boden, hvor Hilal var blevet inviteret til at realisere et kunstprojekt af Public Art Agency Sweden.²⁰ Boden er en afsides beliggende by i den nordlige del af Sverige, der er kendt for at udgøre et trafikalt knudepunkt på jernbanelinjen, for historisk set at have fungeret som et militærstrategisk fæstningsanlæg under den kolde krig samt for i nyere tid at have modtaget et større antal flygtninge. Under et indledende researchophold i Boden opsøgte Hilal det lokale immigrationskontor samt *The Yellow House*: et opholdssted for flygtninge, der blandt såvel ansatte på immigrationskontoret som lokale byboere havde ry for at være et problemfyldt sted, der ydede en negativ indflydelse på de omkringliggende boligområder.²¹ Her fik Hilal kontakt til det syriske ægtepar Yasmeeen og Ibrahim, der var flygtet fra Syrien, og som siden deres ankomst til Sverige havde haft svært ved at skabe social kontakt til folk fra lokalområdet. I samarbejde med Yasmeeen og Ibrahim etablerede Hilal den første platform i forbindelse med *Al Madhafah/The Living Room* i *The Yellow House*, og denne har siden fungeret som base for sociale sammenkomster, selvorganiserede madlavningskurser og fællesspisningsarrangementer. Hilal valgte herefter også at inddrage sit private hjem i Stockholm som base for *Al Madhafah/The Living Room*, blandt andet for på denne måde at kunne udvide projektets fokus på flygtninge til også at omfatte migranter – såsom hende selv og hendes partner, Alessandro Petti – med mangeårig tilknytning

20 Hilal & Petti 2018: 366.

21 Hilal & Petti 2018: 367.

til Sverige. Samtidig blev Hilal inviteret til at deltage i en udstilling på Stockholms center for arkitektur og design, ArkDes, hvorefter projektets tredje og sidste svenskbaserede platform blev oprettet. Samtlige af disse platforme har bidraget til dannelsen af sociale fællesskaber, der har søgt at bryde med traditionelle kategoriseringer af borgere som henholdsvis 'oprindelige indbyggere', 'immigranter' eller efterkommere med 'migrationsbaggrund'.

Med sin anvendte platformsmode og skærpede opmærksomhed på dannelsen af kulturelt sammensatte fora fremstår *Al Madhafah/The Living Room* karakteristisk for en type af participatoriske projekter, der som før nævnt vinder udbredelse for tiden på den internationale samtidskunstscene. Holdningerne til, hvilken rolle deltagerbaserede og socialt engagerede kunstprojekter såsom *Al Madhafah/The Living Room* udfylder, er imidlertid delte inden for det kunstteoretiske diskursfelt. Teoretikere som Grant Kester, Nicolas Bourriaud, Suzanne Lacy og Mary Jane Jacob har eksempelvis fremhævet kunstens særlige evner til at etablere meningsfulde mellemmenneskelige relationer, skabe aktivt involverede offentligheder og danne grobund for nye fællesskabsdannelser.²² I deres forskelligartede undersøgelser flytter de opmærksomheden fra anonyme kunstpublikummer til specifikke offentligheder – ofte i form af økonomisk, kulturelt og etnisk marginaliserede befolkningsgrupper, konfliktramte lokalsamfund eller krigshærgede nationer – og de argumenterer for, at deltagerbaserede og socialt engagerede kunstpraksisser kan spille en afgørende rolle i forhold til at integrere marginaliserede brugergrupper gennem kreative praksisser.

Dette ideal om participation som en inkluderende og demokratisk engagerende strategi *per se* er imidlertid blevet udfordret fra flere sider, blandt andet af Claire Bishop.²³ Med afsæt i Nicolas Bourriauds refleksioner over den relationelle æstetik argumenterer Bishop for, at

22 Kester 2011, Bourriaud 1998, Lacy 1995, Jacob 1995.

23 For en nærmere indføring i kritikker af samtidens deltagelsesorienterede kunstpraksisser, se eksempelvis Bishop 2011, Miessen 2010, Sternfeld 2013.

↗ Yellow House i Boden, et af de steder, hvor Sandi Hilal etablerede *Al Madhafah/The Living Room*. Foto: Elias Arvidsson Kronlid/Statens konstråd.

deltagerbaserede og socialt engagerede kunstpraksisser, ofte i modsætning til kunstnernes og kuratorernes erklærede intentioner, ender med at fungere som elitære og selvreferentielle fora for dem, som i forvejen er en del af kunstscenen. I den forstand kan partcipatoriske kunstpraksisser hævdes at adressere dét, som Bishop omtaler som «a community of viewing subjects with *something in common*».²⁴ Det vil sige en forsamling af ligestillede og ligesindede deltagere, der reproducerer eksisterende sociale hierarkier snarere end at ombyrde dem. I lighed med Bishop finder jeg det utilstrækkeligt at udlede, at kunstprojekter er demokratiske og socialt inkluderende, alene fordi de involverer borgerne i deres tilblivelsesproces, ligesom jeg tilslutter mig forestillingen om, at friktionsfyldte og forhandlingsbaserede fællesskabsdannelse kan rumme et politisk potentiale, idet de, netop ved

24 Bishop 2004: 68.

at tydeliggøre spændinger og skævvredne magtforhold, kan skabe en gunstig grobund for at gentænke dem.²⁵ Af samme grund vil jeg argumentere for, at det i det følgende er vigtigt at foretage en mere specifik analyse af, hvilke typer af fællesskaber der bliver etableret qua *Al Madhafah/The Living Rooms* platforme, for hvem, og med hvilke effekter til følge.

Skabelsen af forskellige former for sociale fællesskaber

Såvel de fysiske rammer som de deltagende gæster og program-satte aktiviteter har selvsagt varieret i de forskellige realiserede versioner af projektet. Platformen på ArkDes blev eksempelvis realiseret inden for rammerne af en velrenommeret arkitektur- og designinstitution i Stockholm, der har til huse i samme kompleks som Moderna Museet på Skeppsholmen. Som institution henvender ArkDes sig primært til hovedstadens arkitektur- og designintereserede udstillingsbesøgende,²⁶ og den begrænsede sig tidsmæssigt til visningsperioden for udstillingen *Public Luxury* i efteråret 2018. ArkDes-platformen var desuden kendetegnet ved at omfatte et ambitiøst udtænkt og emnemæssigt vidtspændende diskursivt program, der blandt andet inkluderede introduktioner til det samlede projekt ved Hilal, samtaler om vidensproduktion og dennes rolle i samtidens kulturelt sammensatte samfund ved Mauricio Corbalan og Shahram Khosravi, samtaler om gæstfrihedsbegrebet ved Elena Isayev og

25 Bishop 2004: 77–79.

26 Som det for eksempel fremgår af en optagelse fra en workshop afholdt på ArkDes 12.10.2018, bestod de deltagende den dag primært af kunstnere, arkitekter, arkitektstuderende og forskere – de fleste med translokale baggrunde og med en ekspliciteret faglig interesse for problemstillinger relateret til grænsedragninger, migrationspolitik og forhandlede tilhørsforhold. <http://www.decolonizing.ps/site/stockholm-arkdes/> (senest tilgået 16.05.2022).

Staffan Wille, workshops arrangeret af Tensta-Hjulsta kvinnocenter, en selvorganiseret forening for kvinder med translokale baggrunde, samt en event om gæstfrihed arrangeret specifikt for børn og deres familier.

Den fortsat aktive platform i Boden er, i modsætning hertil, karakteriseret ved en længere varighed og større grad af kontinuitet, idet den siden oprettelsen har fastholdt et dagligt aktivitetsprogram med deltagere fra det lokale boligområde. Hver lørdag er Yasmeen og Ibrahim værter for et heldagsarrangement, hvor skiftende beboere agerer værter og underviser i madlavning, som de praktiserer den i deres respektive husholdninger.²⁷ I forbindelse med at Ibrahim fik kørekort, arrangerede han desuden uformel teoriundervisning i *The Yellow House*, som man som gæst/besøgende kunne følge som supplerende forberedelse til kørekortseksamen.²⁸ På baggrund af den store interesse for undervisningstilbuddet valgte ABF (*Arbetarnas Bildningsförbund*), der som organisation er kendt for igennem længere tid at have haft fokus på arbejdet med flygtninge, efterfølgende at oprette officielle kurser i både teori og praksis, der var gratis for alle at deltage i.²⁹ Efter noget tid endte ABF desuden med at kontakte de involverede i *Al Madafah/The Living Room* for at høre, om de ville kunne benytte lokalerne i *The Yellow House* et par gange om ugen, eftersom de mente, det ville være det bedste sted til at etablere kontakt til byens flygtninge og opnå viden om deres ønsker og behov for undervisningstilbud. På den måde

27 Arrangementerne har hidtil omfattet undervisning i madlavning fra bl.a. Somalia, Irak, Iran, Libanon, Indien, Afghanistan, Jordan, Yemen og Eritrea. For nærmere information om og for et visuelt indblik i disse arrangementer, se Facebooksiden *Al-Madafah - The Living Room in Boden*: <https://www.facebook.com/Al-Madafah-The-Living-Room-in-Boden-575737092844658/> (senest tilgået 16.05.2022).

28 For mere info, se: <http://www.decolonizing.ps/site/boden/> ([senest tilgået 16.05.2022](http://www.decolonizing.ps/site/boden/)).

29 ABF er eksempelvis også aktivt involveret som samarbejdspartner i *Silent University Stockholm*, en solidarisk platform for vidensdeling blandt flygtninge, migranter og asylansøgere initieret af den kurdiske kunstner Ahmet Ögüt. For yderligere information herom, se Silent University Stockholm. (2016). «Twice a week is not enough». I F. Malzacher, A. Ögut & P. Tan (red.). *The Silent University: Towards a transversal pedagogy*. Sternberg Press.

er de spontant organiserede, bottom-up-drevne aktiviteter i *The Yellow House* over tid blevet suppleret med mere institutionaliserede undervisningsformater, der bliver til i samarbejde med en lokalt velforankret organisation som ABF, og som skaber nye sociale kontaktflader for stedets faste brugere.

Opsummerende kan man således sige, at platformene beliggende i Stockholm bidrager til at udvide projektets indledningsvise fokusområde ved her også at lade andre end folk med flygtningebaggrund agere værter. På den måde bliver projektets undersøgelse af præmisserne for fællesskabsdannelser og af de forskellige – og ofte magtmæssigt skævvredne – muligheder for at agere vært gjort til anliggender, der vedrører andre dele af det svenske samfund, og ikke kun nytilkomne flygtninge og medlemmer af såkaldte minoritetsmiljøer. Samtidig bidrager Hilals eget hjem – og, kunne man her tilføje, den midlertidigt realiserede platform på ArkDes – til dannelsen af midlertidige sociale kontaktzoner, der primært henvender sig til kunst- og kulturinteresserede udstillingsbesøgende i hovedstadsregionen, og som har særligt fokus på spekulative og kritisk reflekterende diskussioner vedrørende de ulige vilkår for deltagelse i sociale fællesskaber, som kendetegner samtidens stadig mere etnisk og nationalt blandede samfund.

Platformen i Boden er derimod – i kraft af sin lokale forankring blandt beboerne i og omkring *The Yellow House*, sit anvendelsesorienterede og bottom-up-drevne aktivitetsprogram og sin tidsligt udstrakte *modus operandi* – lykkedes med at opbygge mere varige, praksisbaserede og socialt forpligtende fællesskaber. I den forstand kan de siges i praksis at aktivere den socialiseringsproces, som den postmarxistiske filosof og kulturteoretiker Gerald Raunig betegner som *becoming-common*. Med dette begreb henviser Raunig til skabelsen af et socialt fællesskab, der er kendetegnet ved en varig og dermed også mere kontinuerlig interaktion, ved udvisning af omsorg og ved en eksperimenterende udvikling af nye og mere egalitære måder at leve sammen på.³⁰

30 Raunig 2013: 169.

Ifølge Raunig implicerer en *becoming-common* således en fortsat og foranderlig selvorganiseringsproces, hvor forskellige typer af ressourcer lokaliseres, deles og bringes i spil, således at nye solidariske fællesskaber kan tage form. I *The Yellow House* sker dette eksempelvis, ved at deltagerne alle – på skift, men på lige vilkår – får mulighed for at agere værter, ved at de hver især bringer forskellige ressourcer såsom madkundskaber, akademiske kvalifikationer, kontakter til interesseorganisationer og viden om lokalsamfundet i spil i fællesskabet, og ved at de hjælper hinanden med diverse praktiske ting og udveksler erfaringer vedrørende boligforhold, kursustilbud og arbejdsmuligheder. Stedets omsorgsfulde omgangsform viser sig desuden ved, at de involverede borgere engagerer sig aktivt i hinandens børn, eksempelvis ved at tage initiativ til at afholde fællesaktiviteter såsom tegnetworkshops, læsearrangementer og eidfester, hvor der bliver serveret kage og uddelt små dekorerede poser med slik og gaver til alle børnene. I lighed med *Al Madhafah/The Living Rooms* platforme i almindelighed, og den her analyserede platform i Boden i særdeleshed, er Raunigs begreb om *becoming-common* desuden karakteriseret ved at arbejde med åbne og vertikalt orienterede institutionspraksisser, eller *instituent practices*, som han kalder dem, der bidrager til at konstituere sociale fællesskaber i et aktivt krydsfelt mellem kollektiv kunstproduktion og politisk aktivisme.³¹ Det er imidlertid en vigtig pointe, at de sociale fællesskaber, som skabes i kraft af et projekt som *Al Madhafah/The Living Room* i Boden, ikke alene er kendetegnet ved harmonisk sameksistens, men også ved friktionsfyldte forhandlingssituationer. Spørgsmålet, som melder sig i umiddelbar forlængelse heraf, er derfor, hvilke effekter *Al Madhafah/The Living Rooms* æstetisk-politiske praksisser producerer. Med henblik på at besvare dette spørgsmål vil jeg i det følgende afslutningsvis vende mig mod begrebet *Al Madhafah* og Halils dertil knyttede politiske fordring om praktiseringen af en radikal form for gæstfrihed.

31 Raunig 2013: 175.

Gæstfrihed som magtinfileret gestus

Som projekt fremstår *Al Madhafah/The Living Room* som en assemblage af heterogene elementer bestående af arkitektonisk gestaltede mødesteder, fysiske genstande såsom tæpper, puder og kaffekander, sociale interaktioner og diskursive programmer omfattende kuraterede talks, samtaler, workshops med mere. Assemblagens mange forskelligartede elementer bliver imidlertid kædet sammen til en komposit enhed ved hjælp af begrebet *Al Madhafah*, der indgår i projektets titel. Dette henviser til det arabiske udtryk *Al Madhafah*: en dagligstue dedikeret til gæstfrihed.³² DAAR påpeger, at udtrykket blev valgt, fordi det som arkitektonisk fænomen netop er kendetegnet ved at være situeret i et flydende og udefinerbart grænsefelt, der udfordrer vante forestillinger om et dikotomisk forhold mellem private og offentlige rum, gæster og værter, inkluderede og ekskluderede:

It [*Al Madhafah*] has the potential to subvert the role of guest and host and give a different socio-political meaning to the act of hospitality. It seeks to mobilize the condition of permanent temporariness as an architectural and political concept able to challenge the binaries of inclusion and exclusion, public and private, guest and host. It activates the rights of temporary people to host and not to be eternally a guest, the right to claim life in the new destination but without feeling obliged to revoke the desire to belong to the life back home.³³

32 Som eksempler på andre aktuelle kunstneriske, kuratoriske og institutionelle praksisser, der ligeledes arbejder med gæstfrihedsbegrebet som centralt omdrejningspunkt, kan man nævne Louise Lawlers kunstprojekt *This Card*, som hun bidrog med på udstillingen *The work shown in this space is a response to the existing conditions and/or work previously shown within the space 3* på neugerriemschneider i Berlin i 2000, det kuratoriske projekt *Arts and Foods: Rituals Since 1851* vist på *Triennale di Milano* i 2015 samt udstillingsstedet SAVVY Contemporary i Berlin, hvis institutionelle praksis er kendetegnet ved at tage afsæt i «hospitality» og «radical conviviality». Se Ndikung 2017.

33 Se DAAR: Introduction living room: <http://www.decolonizing.ps/site/introduction-living-room/> (senest tilgået 16.05.2022).

Som det fremgår af ovenstående citat, problematiserer den arkitektoniske term *Al Madhafah* desuden – i lighed med det kulturanalytiske begreb om det postmigrantiske³⁴ – forestillingen om en forskelsstættende opdeling mellem oprindelige 'vi'-grupper og 'de'-grupper: en forestilling, der traditionelt tilskriver 'vi'-grupper en privilegeret position som værter, hvorimod 'de'-grupper på tilsyneladende ubestemt tid fastholdes i deres roller som nytillkomne gæster.

Forestillingen om et tilsyneladende oppositionelt forhold mellem 'vi'-grupper og 'de'-grupper er, ifølge Hilal, tæt forbundet med asymmetriske magtrelationer og virksomme eksklusionsmekanismer. Hun påpeger således, at værtsrollen traditionelt bliver forbundet med forestillinger om agens, hvorfor *Al Madhafah/The Living Rooms* forhandlinger af, hvem der kan hævde retten til at indtage denne rolle, tydeligvis tilskrives en magtkritisk og politisk funktion. Hvem der besidder nøglerne til dagligstuen sociale kontaktzone, anskues af samme årsag som et konceptuelt og magtrelateret spørgsmål snarere end et praktisk:

Who has the key to the living room is a conceptual question, not a practical one. When we talk about a collective space like the Madhafah on the ground floor of the Yellow House, it is important to understand who has

34 Her skal det nævnes, at begrebet om det postmigrantiske til at begynde med primært blev brugt til at referere til individer og grupper, der ikke selv har migreret, men som har en såkaldt migrationsbaggrund (Yildiz 2010). Som kulturteoretikerne Anne Ring Petersen og Moritz Schramm har påpeget, rummer denne brug af termen imidlertid en potentiel faldgrube, idet den har tendens til at opstille «en nærmest ontologisk forskel mellem den oprindelige 'vi'-gruppe og 'de'-gruppen, nu i skikkelse af hybridiserede og integrerede unge efterkommere opvokset som statsborgere i et europæisk land.» (Petersen & Schramm 2016: 184). Flere teoretikere er da også i stigende grad begyndt at benytte begrebet om det postmigrantiske som et analytisk perspektiv (Yildiz 2010, Foroutan 2015, Römhild 2015). Herved betones det, at det postmigrantiske ikke henviser til identitetsdannelse blandt bestemte individer og grupper, der herved skilles ud fra både majoritetssamfundet og minoriteten af egentlige migranter. Det refererer derimod til et perspektiv, som kan benyttes til at analysere de forandringsprocesser, som migrationsbevægelser afstedkommer i samtlige dele af samfundet.

the keys, who lets people in and out, whether the door is always open or if it can be closed when needed, etc. These are the operative terms to understand if we want to change existing power structures within the domain of refugee integration.³⁵

En central ambition med *Al Madhafah/The Living Rooms* etablering af kulturelt sammensatte kontaktsteder defineres følgelig som et forsøg på at tydeliggøre værtsrollens virksomme magtstrukturer og gøre de dertil knyttede konflikt- og forhandlingssituationer produktive i politisk forstand. *Al Madhafah/The Living Room* placerer sig herved i et interessant spændingsfelt mellem ubetinget og betinget gæstfrihed, det vil sige mellem på den ene side en celebrering af en fuldkommen betingelsesløs modtagelse og accept af alle, der befinder sig i tilstande af bevægelse, og som er interesserede i at tage imod den gæstfrie gestus, og på den anden side en bevidsthed om de altid eksisterende magtforhold, marginaliseringer og eksklusionsmekanismer, som legitimeres inden for feltet ved hjælp af diverse regler og reguleringer.³⁶ På denne måde udstiller og undersøger projektet gæstfrihedsbegrebets indbyggede konflikter, paradokser og magtforhandlinger.³⁷ Eksempelvis i forhold til hvem der udsteder invitationer, planlægger aktivitetsprogrammer, tilbyder kaffe og søde sager til de fremmødte, besidder nøgler til mødestedet, føler sig mest hjemme i omgivelserne, kender til skrevne og uskrevne regler for opførsel på stedet, håndterer

35 Sandi Hilal: «Al Madhafah: The living room – from Palestine to the Arctic Circle», <https://sharedhistory.eu/11-archive/44-al-madhafah> (senest tilgået 16.05.2022).

36 For en nærmere uddybning af de her skitserede positioner, se Jacques Derrida og Anne Dufourmantelles indflydelsesrige tekst om gæstfrihedsbegrebet: «Of hospitality: Anne Dufourmantelle invites Jacques Derrida to respond» (Derrida & Dufourmantelle 2000).

37 I forbindelse med en samtale mellem Sandi Hilal og Charles Esche afholdt på IASPIIS 04.09.2019 ekspliciterer Hilal, at hun på denne måde forsøger at politisere gæstfrihedsbegrebet med henblik på at tilskrive de deltagende aktører en øget grad af agens. <http://www.decolonizing.ps/site/eindhoven/> (senest tilgået 16.05.2022).

kommunikation med eksterne aktører, krediteres som værter i medie-kontekster med mere.

Som Beatrice von Bismarck har bemærket, implicerer den gæstfri handling som oftest både en generøs sikring af den modtagne gæsts overlevelse, velbefindende og anerkendelse og en samtidig og hermed forbunden opkvalificering af værtens sociale, økonomiske, kulturelle og symbolske kapital.³⁸ Relationen mellem gæst og vært er med andre ord kendetegnet ved at være reciprok og spundet ind i et gensidigt betinget udvekslings- og magtforhold. *Al Madhafah/The Living Room* undersøger netop dette forhold, det vil sige hvad der sker, når nogen indtager rollen som henholdsvis vært og gæst, hvilke regler og konventioner som knytter sig til disse positioner, samt hvilke konsekvenser det får, når rollerne ombyttes og magtrelationerne på den måde bliver genforhandlet.

Det er på denne måde en vigtig pointe, at *Al Madhafah/The Living Room* skaber plads til friktion, uenigheder og forhandlingssituationer – både i forholdet mellem værter og eksternt inviterede gæster og internt blandt stedets fast involverede brugere. Et paradigmatiske eksempel herpå er de fast tilbagevendende arrangementer i *The Yellow House*, hvor lokale repræsentanter fra forskellige partier inviteres til at spise med, socialisere og diskutere politik. Dette har blandt andet medført, at en repræsentant fra det omdiskuterede højreradikale parti *Sverigedemokraterna* blev inviteret til et arrangement i huset. Eftersom *Sverigedemokraterna* har markeret sig ved en stærkt nationalistisk og indvandringssjælsk agenda, førte lokalpolitikeren besøg i *The Yellow House* ikke overraskende til tilspidsede diskussioner mellem stedets faste brugere og den inviterede gæst. Det førte imidlertid også til interne stridigheder, idet visse af husets brugere mente, at det var vigtigt på denne måde at skabe en platform for diskussion, de radikale politiske uoverensstemmelser til trods, mens andre argumenterede for, at man af principielle årsager aldrig bør agere værter for politiske

38 von Bismarck & Meyer-Krahmer 2016: 11.

repræsentanter fra den yderste højrefløj, idet man hermed bidrager til at give dem taletid og legitimere deres politiske projekt.³⁹

Al Madhafah/The Living Room kan i den forstand anskues som en aktualisering af dét, som Mary Louise Pratt har benævnt *en kontaktzone*: et socialt interaktionsfelt, der netop er kendetegnet ved, at roller og positioner fremtræder som et resultat af magt- og konfliktrelaterede forhandlingssituationer og derfor potentielt set også kan forrykkes, forskydes og ombyttes.⁴⁰ *Al Madhafah/The Living Room* fungerer herved som en friktionsfyldt kontakt- og konfliktzone, der tydeliggør eksisterende magtrelationer, og som på baggrund heraf søger at forhandle, hvem der har ret til at agere værter i samtidens pluralistiske samfund. Der er således ikke tale om et magtfrit rum, men derimod om en zone gennemtrukket af diverse magtrelationer: En zone, hvor nye typer af fællesskaber og solidariske alliancer kan dannes og baserer sig på fælles interessefelter, sociale aktiviteter og politiske anskuelser snarere end på eksternt tilskrevne etniske, kulturelle og religiøse identiteter. Anskuet ud fra en postmigrantisk optik bidrager *Al Madhafah/The Living Room* på denne måde til tydeliggørelsen af samtidens kulturelt sammensatte kontaktzoner som magtinfiltrede forhandlingszoner kendetegnet ved ulige vilkår for deltagelse og for – mere specifikt – at agere værter. De friktionsfyldte relationer opstår først og fremmest ved, at mennesker fra diverse etniske, sociale, kulturelle og økonomiske kontekster bringes sammen på en sådan måde, at deres vidt forskellige muligheder bliver ekspliciteret. Man vil selvfølgelig kunne indvende, at projektet har en begrænset rækkevidde, i og med at det primært henvender sig til deltagere *on site* samt til inviterede gæster fra de respektive lokalområder. Ikke desto mindre vil jeg argumentere for, at

39 Observationerne ovenfor baserer sig dels på et semistruktureret Skype-interview, som jeg foretog med Hilal 11.09.2020, dels på materiale hentet fra Facebooksiden *Al-Madafah - The Living Room in Boden*, særligt opslaget fra 23.10.2019, <https://www.facebook.com/Al-Madafah-The-Living-Room-in-Boden-575737092844658/> (senest tilgået 16.05.2022).

40 Pratt 1991.

et projekt som *Al Madhafah/The Living Room* udpeger en vigtig vej for samtidens kunstpraksisser, idet socialitetens eksisterende spilleregler gøres til genstand for kritiske forhandlinger, refleksioner og interventioner. Det er således netop i kraft af dets evne til at skabe lokalt forankrede sociale fællesskaber på splittelsens præmisser, der peger på muligheden for at anskue og anvende samtidens sociale kontaktzoner på alternative måder, at projektets politiske potentialer kan lokaliseres.

Denne artikel er udgivet med afsæt i forskningsprojektet «Togetherness in difference: Reimagining identities, communities and histories through art», der er støttet af Novo Nordisk Fonden (bevilling NNF 19OC0053992).

Referencer

- Bishop, C. (2004). Antagonism and relational aesthetics. *October*, 110, 59–79.
- Bishop, C. (2012). *Artificial hells: Participatory art and the politics of spectatorship*. Verso.
- Bourriaud, N. (1998). *Ésthetique relationelle*. Les presses du réel.
- Castles, S. & Miller, M.J. (2009). *The age of migration: International population movements in the modern world*. Palgrave Macmillan.
- Derrida, J. & Dufourmantelle, A. (2000). *Of hospitality: Anne Dufourmantelle invites Jacques Derrida to respond*. Stanford University Press.
- Foroutan, N. (2015). Die Einheit der Verschiedenen: Integration in der postmigrantischen Gesellschaft. *Focus Migration*, 28, 1–8.
- Foroutan, N. (2016). Postmigrantische Gesellschaft. I H.U. Brinckmann & M. Sauer (red.), *Einwanderungsgesellschaft Deutschland* (s. 227–254). Springer VS.
- Hilal, S. (u.å.). *Al Madhafa: The living room – from Palestine to the Arctic Circle*. https://ff-media.nordiccloud.net/images/pdf/Boden_compression02.pdf.
- Hilal, S. & Petti, A. (2018). *Permanent temporariness*. Art and Theory Publishing.

- Jacob, M.J. (1995). Outside the loop. I M. Brenson, M.J. Jacob & E.M. Olson (red.), *Culture in action* (s. 50–61). Bay Press.
- Lacy, S. (1995). *Mapping the terrain: New genre public art*. Bay Press.
- Kester, G.H. (2011). *The one and the many: Contemporary collaborative art in a global context*. Duke University Press.
- Miessen, M. (2010). *The nightmare of participation (the crossbench practice as a mode of criticality)*. Sternberg Press.
- Ndikung, B.S.B. (2017). *Savvy contemporary: The laboratory of form-ideas: A concept reloaded*. https://savvy-contemporary.com/site/assets/files/2811/savvy_concept_2017.pdf
- Petersen, A.R. & Schramm, M. (2016). Postmigration: Mod et nyt kritisk perspektiv på migration og kultur. *Kultur & Klasse*, 122, 179–198.
- Petersen, A.R. & Schramm, M. (2017). (Post-)Migration in the age of globalization: New challenges to imagination and representation. *Journal of Aesthetics and Culture*, 9(2), 1–12.
- Pratt, M.L. (1991). Arts of the contact zone. *Profession*, 33–40.
- Raunig, G. (2013). Flatness rules: Institut practices and institutions of the common in a flat world. I P. Gielen (red.), *Institutional attitudes: Instituting art in a flat world* (s. 167–179). Valiz.
- Römhild, R. (2015). Jenseits ethnischer Grenzen: Für eine postmigrantische Kultur- und Gesellschaftsforschung. I E. Yildiz & M. Hill (red.), *Nach der Migration: Postmigrantische Perspektiven jenseits der Parallelgesellschaft* (s. 37–48). Transcript.
- Schramm, M., Moslund, S.P. & Petersen, A.R. (red.). (2019). *Reframing migration, diversity and the arts: The postmigrant condition*. Routledge.
- Sharifi, A. (2011). Postmigrantisches Teater: Eine neue agenda für die deutschen Bühnen. I W. Schneider (red.), *Teater und Migration* (s. 35–46). Transcript.
- Sharifi, A. (2020). Shermin Langhoff: A rebellious spirit in a mainstream theatre. *European Journal of Theatre and Performance*, 2, 492–511.
- Silent University Stockholm. (2016). «Twice a week is not enough». I F. Malzacher, A. Ögut & P. Tan (red.). *The Silent University: Towards a transversal pedagogy* (s. 84–95). Sternberg Press.

- Sternfeld, N. (2011). *Memorial sites as contact zones: Cultures of memory in a shared/divided present*. <https://eipcp.net/policies/sternfeld/en.html>.
- Sternfeld, N. (2013). The rules of the game: Participation in the post-representative museum. *CuMMA PAPERS #1*, 1-7.
- von Bismarck, B. & Meyer-Krahmer, B. (red.). (2016). *Hospitality: Hosting relations in exhibitions*. Sternberg Press.
- Yildiz, E. (2010). Die Öffnung der Orte zur Welt und postmigrantische Lebensentwürfe. *SWS-Rundschau*, 3, 318-339.
- Yildiz, E. (2015). Postmigrantische Perspektiven: Aufbruch in eine neue Geschichtlichkeit. I E. Yildez & M. Hill (red.), *Nach der Migration: Postmigrantische Perspektiven jenseits der Parallelgesellschaft* (s. 19-48). Transcript Verlag.